

DE GELDERSE KWESTIE

Lezing 18 oktober 2000 door T. Nissen

Onder de Gelderse kwestie verstaan we de strijd die het hertogdom Gelre gedurende zo'n 70 jaar rond 1500 gevoerd heeft om haar zelfstandigheid te behouden tegen het opkomende Habsburg-Bourgondische machtsblok. Daarin was Karel van Egmond in diplomatiek én militair opzicht een geducht tegenstander van Habsburg.

Het hertogdom Gelre was in de 15e eeuw verdeeld in vier kwartieren.

Graafschap Zutphen; de Veluwe; het rijk van Nijmegen; Roermond of het Overkwartier.

DEEL I. De incubatietijd.

Politiek

Ik laat de geschiedenis beginnen bij Reinald IV, broer van Willem I van Gulik en Gelre. In 1402 werd Reinoud door de steden en ridderschap als hertog van Gelre gehuldigd. Tijdens zijn regeringsperiode wensten de standen (ridderschap en steden) een grotere invloed op het landsbestuur. Zij kwamen op eigen initiatief in 1418 voor de eerste keer bij elkaar en sloten een verbond met als doel één territorium te blijven.

In 1423 overleed Reinoud. Arnold van Egmond werd gekozen tot hertog. Hij was kleinzoon van Reinouds zus Johanna, gehuwd met Jan van Arkel. Hun dochter Maria werd uitgehuwelijkt aan Jan van Egmond, vandaar de familienaam "Egmond".

Het lot wil dat Arnold nooit door de Duitse keizers met de Gelderse gebieden is beleend, maar hertog Adolf van Berg die het hertogdom Gulik erfde die niet bij machte was Gelre in handen te krijgen. Deze politieke tweedeling was voor Gelre een voortdurende bron van conflicten en zou later uitgroeien tot de zogenaamde Gelderse kwestie.

Arnolds bestuur heeft een ongelukkig verloop gehad en werd gekenmerkt door een steeds toenemende invloed van het ridderschap en de steden op de landszaken. Hij had voortdurend geldgebrek en verkeerde door onfortuinlijke handelingen steeds in moeilijkheden.

- twee mislukte bemoeienissen met de Utrechtse bisschopszetel (1: Rudolf v Diepholt en Zweder v Culemborg; 2: Gijsbrecht v Brederode en David v Bourgondië);
- mislukte bemoeienis met de Munsterse bisschopszetel (Jan v Beieren en Walraven v Meurs).
- conflict met keizer Sigismund en Adolf v Berg inzake de Gelderse hertogstitel;
- een keizerlijke en pauselijke ban;
- kostbare hofhouding;
- diverse geschillen met zijn onderdanen;

Daarnaast werd zijn regeringsperiode gekenmerkt door een reeks van conflicten met zijn onderdanen.

Zoon Adolf ontwikkelde zich als tegenstander van zijn vader en speelde in op het anti-Arnold-sentiment.

In 1465 verried Adolf zijn vader, liet hem gevangen nemen in het slot Buren.

Willem van Egmond, broer van Arnold, zon op wraak en greep in 1471 naar een zeer gevaarlijk middel. Hij zocht inmenging van Karel de Stoute. Deze nodigde Adolf uit aan het hof en wist vrijlating van zijn vader te bereiken. Adolf wendde zich vervolgens van Karel af en werd door zijn onverzettelijkheid tijdens de onderhandelingen gevangen genomen.

De Gelderse Staten namen geen genoegen met de terugkeer van Arnold.

Als uiterste redmiddel verpandde Arnold al zijn bezittingen voor 300.000 gulden aan Karel en ontferfde Adolf en al zijn nakomelingen. In 1473 overleed Arnold.

Hoe was de monetaire situatie in de late Middeleeuwen.

Na 1390 ontstond een schrijnend gebrek aan zilver, een situatie die bleef tot begin van de 60-tiger jaren van de 15e eeuw. Hoewel er meer fluctuaties van zilverttekort en -overvloed waren voorgekomen, was deze dip groter dan ooit.

Wat waren zoal de oorzaken ?

- sluiting van mijnen; de belangrijke in Kutná Hora raakten uitgeput; nieuwe bronnen kwamen niet meer in exploitatie.
- opletting en het gebruik van zilver voor luxe en show (angst), import/export. De handelsbalans tussen Noord- en Zuid-Europa was in het voordeel van Zuid, tussen het Zuiden en de Oriënt in het voordeel van de Oriënt.
- omloopslijtage en hermuntenverliezen (2%),
Voor bepaalde landen kan berekend worden dat over een periode van 200 jaar het zilveragehalte terugliep met circa 50%. Dit had een funeste sociale werking.

Het gebrek aan betaalmiddelen breidde zich uit, ook naar het kleingeld. In de eerste helft van 15^e eeuw werd in ruime mate kopergeld geslagen door de lagere landsheren het zogenaamde "monnaie noire". Rond 1440 staakten niet alleen hier maar vrijwel over geheel Europa de munthuizen hun werkzaamheden voor een periode van 20 jaren.

DEEL II Bourgondische periode.

Karel de Stoute liet er geen gras groeien, eiste krachtens pandovereenkomst Gelre op, wist zich door de keizer met het hertogdom te laten belenen en greep in datzelfde jaar militair in. Hij bedwong de tegenstand en voerde de kinderen van Adolf van Egmond, Karel en Philippa, naar het hertogelijk hof te Gent. Gelre was op dat moment de facto een onderdeel van het Bourgondisch landencomplex.

In januari 1477 sneuvelde Karel de Stoute bij Nancy in de strijd tegen de Zwitsers, gevolgd door een grote chaos en de nodige afrekeningen, bijtjesdag.

De Geldersen nodigden Catharina, zus van Adolf, uit het hertogelijke bestuur in handen te nemen zolang Adolf niet teruggekeerd was. Adolf zelf 'verzuimde' evenwel zijn kans het hertogdom in bezit te nemen. In een gevecht tegen de Fransen sneuvelde hij op 27 januari 1478 bij Doornik. Catharina was niet bij machte de voogdij op zich te nemen. Maximiliaan wist zijn gezag te herstellen.

Karel van Egmond groeide in Gent op. Tijdens een krijgstoet tegen de Fransen in 1487 werd hij gevangen genomen. Hij was vrij te kopen tegen een losprijs van 200.000 goudfrancs. Maximiliaan vond dat te veel. Voor een regerend vorst werd normaliter 100.000 francs betaald werd. Gelre was bereid een eigen weg te volgen en daarvoor te betalen. Vincent van Meurs was in zijn onderhandelingen met de Fransen succesvoller dan Maximiliaan en wist via Karels zwager hertog René van Lotharingen Karel vrij te kopen voor de toch nog lieve som van 80.000 francs en gijzeling van zijn eigen kleinzoon. Maximiliaan was uiterst gepikeerd toen hij hoorde dat Karel in maart 1492 onderweg was naar Gelre om daar als hertog en landsheer ingehuldigd te worden.

Op dat moment was er over en weer al voldoende irritatie aanwezig om te dienen als ingrediënt voor een conflict.

We verlaten even de politiek en stappen over naar het geldwezen.

De 60-er jaren van de 15e eeuw waren een keerpunt. Na aanboring van belangrijke zilveraders in de Alpen, het Eertsgebergte en in Saksen, verdween het zilveragebrek vrij plotseling,. Tegelijkertijd was een aanzienlijke verbetering van de productietechnieken tot stand gekomen zodat daarnaast ook de oude mijnen weer konden worden geopend. De munthuizen waren snel in bedrijf, in de Bourgondische Nederlanden was dat in 1466.

Bij de terugkeer van het zilver kwamen de grotere munten van beter gehalte in zwang die een koopkracht gingen vertegenwoordigen gelijk aan de goudguldens.

Kijken we naar Gelre dan zien we dat in Nijmegen vanaf 1474 op bescheiden schaal door Karel de Stoute en Maria v B is gemunt, te weten goudguldens en vuurijzers naar het Bourgondisch tarief.

In 1482 en 1483 zijn te Nijmegen op ruime schaal door Maximiliaan in naam van de minderjarige Philips de Schone Groten aangemaakt. De productie werd in 1483 vanwege de vijandige omstandigheden verplaatst naar Zaltbommel maar zakte spoedig in. De Gelderse handelssteden en de

kooplieden hielden zich afzijdig van de onophoudelijke Bourgondische muntverzwakkingen en gingen er toe over zelf, zij het op bescheiden schaal, munten op naam van Karel van Egmond in omloop te brengen. De politieke situaties zijn duidelijk op de munten te herkennen.

DEEL III. Strijd om de zelfstandigheid.

Met de komst van Karel in Gelre gaat het doek op voor de strijd om het al of niet voortbestaan van Gelre als zelfstandig vorstendom. De nationale gevoelens waren groot en Karel hield hardnekkig vast aan wat hij tot het einde toe als zijn rechtmatig bezit beschouwde, namelijk rijkserkenning als hertog van Gelre. Deze ambitie is door de koningen/keizers Maximiliaan resp. Karel van Oostenrijk consequent geweigerd. Zij noemden hem altijd ironisch met zijn familienaam "Karel van Egmond" of "messire de Gheldres".

Voor de Bourgondische staat was de verwerving van Gelre aanvankelijk een dierbare wens, in een later stadium een erezaak. De uitschakeling van de tegenspeler Karel werd zelfs een eis van zelfbehoud en een noodzakelijke voorwaarde voor gebiedsuitbreiding. Karel zocht de verdediging in de aanval. Elke tegenstander van Bourgondië kon rekenen op zijn steun.

Kijken we naar Karel als persoon: Hij wordt vaak afgeschilderd als een bandeloze condottiere, een roofridder, plunderaar, moordenaar, brandschatter, wispelturig en onbetrouwbaar. De aanzienlijke schade die de Gelderse troepen aanrichtten in de Nederlanden bracht ongetwijfeld angst en grote animositeit met zich mee. Karels latere verguizing heeft echter veel te maken met het lot van elke verliezer: de winnaar haalt uit de overwinning zijn gelijk.

Deze stemming heeft zich met grote hardnekkigheid weten te handhaven in de Brabants-Hollandistische geschiedschrijving.

Karel was niet anders dan de andere vorsten in zijn tijd, niet slechter maar ook niet beter.

Kijken we naar de landsheerlijke politiek dan was Gelre niet gericht op het Westen, zoals later na de provinciale unificatie veelal gedacht is. De interesses lagen meer richting het bisdom Munster en het Rijngebied dan richting Holland en Brabant. Ook de Bourgondische gewesten beschouwden Karel en Gelre als buitenstaanders. Brabant, Vlaanderen en Holland weigerden voortdurend bij te dragen in een oorlog tegen Gelre en beschouwden de controverse als een zuiver dynastieke zaak van Habsburg. Zelfs Philips de Schone hield lange tijd er een neutrale houding op na. Juist hierin ligt de oorzaak dat de kwestie een halve eeuw heeft kunnen voortduren. Voor een kostbare oorlog was geen geld en meerderheid te vinden.

Dankzij de uitstekende diplomatieke gaven van Margaretha van Oostenrijk, landvoogdes over de Nederlanden vanaf 1507, is Habsburg uiteindelijk geslaagd Gelre binnen haar invloedssfeer te krijgen.

In de periode van 1492/1528 is veel strijd geweest, op het diplomatieke vlak is veel geconfereerd. De breuk is nooit volledig geweest. Voortdurend waren onderhandelingen gaande om vreedzaam uit de impasse te komen. Geen van de partijen wilde een openlijke, volledige oorlog. Trouwens de financiële middelen ontbraken.

De keurvorsten van het Duitse Rijk zouden in de rechtskwestie over het bezit van Gelre arbitrerend. Zover is het niet gekomen, dat was te precair. Verder mislukten een drietal pogingen om Karel via een huwelijk aan het Habsburgse huis te binden. Karel kon diplomatiek handig gebruik profiteren van het machtspolitieke spel op Europees niveau tussen Habsburg, Frankrijk, Engeland en Spanje. Hij wist het geschil op Europees niveau te tillen.

Samenvattend kunnen we zeggen:

Maximiliaan overschatte zijn macht, Karel voelde zich steeds tekort gedaan. Beider ambities waren te hoog en de achterdocht te groot. Vele kansen op vrede werden gemist.

Naar het verloop van de oorlogshandelingen kijkend ziet men eerder een aaneenschakeling van overvallen dan van een geregelde oorlog, soms uit pure provocatie, dan weer vanwege frustratie over de

mislukte onderhandelingen over geldende aanspraken, represailles vanwege bestandsschendingen, hulp aan politieke vrienden, genoegdoening voor geleden schade etc. Ook de hebzucht en ongeduld op lagere politieke niveaus escaleerden en brachten regelmatig strijd en plunderingen met zich mee. Dat de bevolking zwaar te lijden had van de guerrilla spreekt voor zich.

De datum van 3 oktober 1528, wanneer in Gorcum de beslissing valt over het lot van Gelre, kan als het einde van de strijd worden gezien ondanks het feit pas dat eerst in 1543 Willem van Kleef zijn knieval deed voor Karel V bij het verdrag van Venlo.

Karel had geen erfopvolgers meer te verwachten, verslikte zich in de partijstrijd te Utrecht en was voor Frankrijk plotseling geen protege meer.

Het verloop van de strijd is in 9 periodes te verdelen en in een schema geplaatst.

Zie de bijlage.

Tot zover de politiek en de diplomatie en terug naar de numismatiek.

De zoektocht naar nieuwe zilvervelden in het begin van de 16e eeuw bracht nieuwe mijnen in exploitatie zoals in Saksen, Annaberg en in Bohemen, Joachimstal. De gepaard gaande overvloed aan zilver leidde tot het slaan van grotere denominaties (voor het eerst door Venetië in 1472). Spoedig experimenteerden ook diverse Duitse vorsten zoals aartshertog Sigismund van Tirol en de hertogen van Saksen, met nieuwe zwaardere stukken die eenzelfde koopkracht hadden als de al bestaande gouden munten. Men noemde ze "Guldengroschen" of "Guldiner" of "Groszen Groschen". Keizer Maximiliaan deed ijverig mee en zag in de munt een propagandamiddel zoals de Romeinse keizers. Hij stelde hoge eisen aan de esthetische kant van de munt waarin duidelijk renaissance kenmerken naar voren kwamen.

Rond 1520 lieten de graven van Schlick te Joachimstal in het Ertsgebergte zilverstukken van bijna 30 gram slaan, die meteen Joachimstalers, later talers genoemd werden. Hiermee kregen deze munten een eigen naam t.w. Taler, Daalders later Dollar. Vanaf 1540 zijn de daalders een centrale plaats in de geldcirculatie gaan innemen.

Kijken we naar Gelderland dan zien we een opleving van de Bourgondische muntslag in 1492/1494, maar dan te Mechelen (6° emissie). De plaats had uiteraard duidelijk verband met de gewijzigde politieke omstandigheden te weten de terugkeer van Karel van Egmond als hertog van Gelre.

Karel heeft tijdens zijn regeerperiode op ruime schaal gemunt, goudguldens, schellingen, stuivers, groten en onderdelen daarvan. Vanuit de handel was er voldoende aanvoer van muntmateriaal.

Diplomatieke en politieke strijd (1492-1528).

Tijdvak	Korte weergave gebeurtenissen
1492-1494	<p>Mogelijkheden van vreedzame coëxistentie. Partijen waren in evenwicht. Karel vond zijn achterban wel in eenheid verbonden maar was armlastig en moest afrekenen met een aantal interne 'dissidenten'. Frankrijk steunde diplomatiek en had geen zin Max. al te veel tegen de haren in te strijken. Gulik en Kleef waren verontrust als herinnering aan oude Gelderse aanspraken. Voor Max. kwamen de Nederlanden pas op het tweede plan. Een uitgangssituatie om onderhandelingen aan te knopen. Standpunten over en weer.</p>
1494-1495	<p>De breuk met Habsburg definitief. Max. zette de verovering door maar de aanval mislukte. Verdrag van Ravenstein. Afhankelijke aanwezigheid van Karel aan het Bourgondische hof. Hautain gedrag van Max krenkte Karel, die vervolgens definitief afscheid nam. Max. in 1493 benoemd tot Rooms Koning trad uit de Nederlanden terug t.g.v. zoon Philips de Schone. Maxim's rol versterkte echter zijn dynastieke ambities. Een arbitrage in 1495 liep op niets uit door mijndend gedrag van alle partijen.</p>
1496-1504	<p>Gelre behouden door de Bourgondisch nationale neutraliteit. Philips vond de kwestie een van Habsburg. Het dubbelhuwelijk tussen het Spaans koningshuis en dat van Bourgondië Habsburg verlegde de interessen naar een goede verstandhouding met Frankrijk. Vetes (Frederik van Buren, Albert van Saksen). Stroomtochten. Gulik en Kleef zagen in Gelre een makkelijke prooi en spanden samen. De onderneming mislukte door slechte organisatie en interventie van Frankrijk (troepen). Philips bleef afzijdig. Poging Karel te binden door een huwelijk met Eleonora, dochter van Philips, mislukte. Karel wees de lagere status nu af. Plundertochten en bestandsschendingen. Maxim. verkiest het oorlogspad maar slaagt niet in zijn opzet. Zijn bede voor 100.000 guldens aan de Staten (Philips zat in Spanje) werd afgewezen.</p>
1504-1505	<p>De verovering van Gelre. In 1504 kreeg Philips het aanbod de kroon van Castilië te aanvaarden. Neutraliteitspact met Frankrijk. De haviken wonnen het pleit. Karel moest buigen. Verdrag van Tiel op 28 juli 1505. Verovering door Philips niet voltooid. Messire Charles en geen duc.</p>
1505-1509	<p>Herwinning van Gelre door hertog Karel. Uitwerking van het verdrag van Tiel aan het Bourgondische hof. Karel zou Philips naar Spanje vergezellen maar kneep er tussen uit om niet meer terug te keren. Bourgondische edelen vallen Gelderse onderdanen aan. Deze schendingen gaven Karel reden zich niet aan afspraken te houden. Sfeer van wantrouwen en onwilligheid. Onderhandelingen mislukten. Lodewijk XII van Frankrijk, doelstellingen behaald in Napels, wisselde van partij en betuigde Karel geldelijke, militaire en diplomatieke steun (1506). Dubbelzinnige rol Frankrijk. Het conflict op Europees niveau (Engeland en Schotland). Karel herneemt hardnekkig zijn eisen voor teruggave alle veroverde gebieden. Aanmonstering heerloze huursoldaten (1500/1600 man). Herovering diverse steden en platteland (Lochem, Groenlo etc.) De Bourgondische verdediging was moeilijk vanwege de vele fronten: belemmering doortocht Franse troepen, behoud van Wageningen, vrees voor aanslagen op de Meijerij, Valkenburg etc., onzekerheid over de houding van Luik. Gelre, ook onzeker, knoopte op eigen initiatief besprekingen aan. Op 25 september 1506 overleed Philips de Schone. Max. voor de 2^e keer regent. Onvoldoende middelen (oa. de stadhouder Philips van Bourgondië) om Gelre te verdedigen. Ook Karel heeft geldgebrek. Mouterij gevaar. Onwil te vechten, dreiging plunderingen. Margaretha van Oostenrijk krijgt in maart 1507 de voogdij over de Nederlanden. - Dreiging huwelijk tussen Karel en Maria van Gulik en Berg. - Habsburgs huwelijksaanzoek (2^e) aan Karel met Maria mislukt. Gelre wordt opgenomen in het verzoeningsverdrag van Kamerijk (Habsburg, Aragon, Rome, Napels, Frankrijk inz. kwestie Venetië).(1509);</p>

Tijdvak	Korte weergave van de gebeurtenissen (vervolg).
1509-1511	<p>Diplomatie van Margaretha van Oostenrijk brengt enige rust. Voor Max. bleef Karel de duivel zelf en beschouwde hem als een oorlogsgevaar van de eerste orde. Max's impulsieve ingrijpen mislukte door onwil van de Staten. Evenwicht in de partijen bracht enige rust voor Karel om zijn positie te consolideren. Een dreiging van een Gelders/Habsburgse oorlog werd afgewend door behendig optreden van Marg. (1509/1510). Inzet was het Sticht onder Frederik van Baden waar pro en anti Gelderse partijen aanleiding waren voor Karel om opportunistisch Overijssel binnen te vallen. Marg. ontvouwde een groots plan om rust in de Nederlanden te krijgen. Dit plan dat tevens huwelijk van Karel met Isabella inhield mislukte op het nippertje door de houding van Max. m.b.t. de kwestie Arnhem (ruil Roermond).</p>
1512-1524	<p>Korte bloei van de Gelderse macht. Eigenmachtig optreden van de stadhouder Floris van Egmond in Utrecht verziekte de situatie. De lokale vijandelijkheden escaleerden in een hernieuwde Gelderse oorlog (1511/1512). Bourgondië kon echter onvoldoende kracht ontwikkelen zodat Margaretha machteloos moest toezien. (1512/1513). Karel kon zijn macht uitbreiden in Groningen en Friesland. De anti Bourgondische houding tegen gubernator George van Saksen bracht Karel in de gelegenheid aldaar te penetreren en beschermmer te worden Karel v Oostenrijk werd op 15 januari 1515 meerderjarig verklaard waardoor Margaretha op non actief werd gesteld. Enige wijziging in aanpak (geen territoriale concessies). Uitbreiding Friese invloed tot staan gebracht door optreden Floris v Egmond. Gewapende vrede !!! Friesland werd inzet bij onderhandelingen. Overlijden op 23 januari 1516 van Ferdinand bracht Karel v O op de troon van Aragon. In 1517 volgde Philips van Bourgondië Frederik van Baden op als bisschop van Utrecht. De Zwarte Hoop (troep Saksische huurlingen) trok plunderend door Holland. Represailles door Bourgondische aanvoerders op de Veluwe. Marg. keerde op 1 juli 1517 weer terug. Laatste poging tot een Habsburgs-Gelders huwelijk. Kandidaten Catharina, zuster van Karel v O, en Johanna van Napels waren voor partijen over en weer ontoereikend. Huwelijk op 51-jarige leeftijd tussen Karel en Elisabeth van Brunswijk Luneburg. Vanwege overlijden van Max. in januari 1519 kwam de keizerskroon vacant. Frans I wierp zich op als kandidaat. Karel werd pleitbezorger. Frans streven mislukte. Karel poogde nog eenmaal zijn rechten te halen tijdens de rijksdag te Worms. Er was een Gelderse neiging tot akkoord, maar strandde op keizerlijke hardnekkigheid. Een conflict tussen Zwolle en Kampen in 1521 gaf Karel de gelegenheid zijn invloed in het Sticht uit te breiden. Schermutselingen braken uit in Overijssel en Friesland. Onderhandelingen kwamen weer op gang. Uiteindelijk bereikte men het tijdelijke bestand van Heusden in 1524. Dit bestand dat een jaar zou duren bleek van duurzamer karakter.</p>
1524-1528	<p>Ommekeer, feitelijke vrede en het moeizame vergelijk. Toenadering tot elkaar volgde maar men kwam niet tot een Gelders-Habsburgs vergelijk. Het wantrouwen was diep geworteld en alle partijen bleven hardnekkig aan hun eisen en genoegdoeningen vastklampen. Het getreuzel aan het Bourgondische hof en het ongeduldige temperament van Karel bracht Karel tot de ernstigste misrekening ooit begaan. Een rebellerende partij in Utrecht riep de steun van Karel in. Marg. steunde de elect Hendrik van Beieren en wist Utrecht in onderpand te krijgen. De staten van Overijssel huldigde Karel van O als landsheer. Een verzoek om steun van Frans I bracht Karel er toe Den Haag aan te vallen. De Staten stemden toe in de financiering van een oorlog. In de wapenstilstand van Hampton Court laat Frans I Gelre in de steek. Een uitnemende positie om Gelre schaak te zetten in het verdrag van Gorcum in oktober 1528. Karels dynastieke aanspraken waren inmiddels krachteloos door gebrek aan wettige opvolgers. Het was nog een kwestie van tijd.</p>
1528-1543	<p>Naspel. Het verdrag werd door Karel in 1531 geschonden. Wederom een guerrilla in Drente en Groningen. In 1534 verdrag met Frans I waarbij hij hem tot erfgenaam maakte. Deze schikking had geen instemming van de Staten. Zij zochten Willem van Kleef aan als Karels opvolger. In 1542 was Karel V de storende activiteiten en houding van Willem moe en verklaarde hem de oorlog. Het doek over zelfstandigheid van Gelre viel in september 1543 bij Verdrag van Venlo.</p>